

Azonosságok és különbségek a lexikológiai jelentések körében

1. A lexikológiai jelentések elkülönítése mind jelentéseméleti, mind pedig gyakorlati oktatási szempontból lényeges kérdés. A jelentéstani szakirodalomban gyakran találkozunk tisztázatlan terminológiai kérdésekkel, átfedésekkel. A szerzők sokszor nem tesznek különbséget az egyes alapvető lexikológiai jelentéstípusok között. A magyar nyelvészeti szakirodalomban Károly Sándor a jelölőnek (hangalak) és a hozzájuk kapcsolódó jelentéseknek a mennyiségi összefüggései alapján a jelek jelentését 9 típusba sorolta (Károly 1970: 78). Ezek közül jelen dolgozatomban a következő lexikológiai jelentéstípusokkal kapcsolatos alapvető terminológiai kérdésekkel foglalkozom: a **poliszémia**, a **homonímia**, a **szinonímia**, valamint az **alakváltozat** és a **variáns kérdései**.

2. A **poliszémia** olyan lexikológiai jelentéstípus, amelyben egy hangalakhoz több, egymással összefüggésben lévő jelentés kapcsolódik. Az egyes jelentések között motivikus kapcsolat van, metaforikus, ill. metonimikus viszonyok alapján egymásból levezethetők. A különböző alap- és mellékjelentések szemantikai motiváltsága meghatározó a lexéma poliszemantikus jelentéshálózatában (vö. Károly 1970, Kiefer 2000).

3. A poliszémia elkülönítése a másik alapvető lexikológiai jelentéstől, a **homonímiától** nem minden esetben könnyű feladat. Ez a nemzetközi lexicográfiai szakirodalomban is meglévő probléma. A szótárírók általában igyekeznek csökkenteni a homonimák számát, ezért például a magyar szótárírói gyakorlatban viszonylag kevés homonimával találkozunk. Az orosz lexicográfiai szakirodalomban a szétváló poliszémia útján keletkezett homonimák elkülönítése okoz gondot mind a poliszémáktól, mind pedig a homonimáktól (vö. Apreszján 1995). Ezt a típust a magyar nyelv értelmező szótárának szerkesztőbizottsága álhomonímiának tartja, megkülönböztetve így a valódi homonimákat és az álhomonimákat. „Álhomonimának tekintjük, és zárójelbe tett arab index-számmal megkülönböztetve külön szócikkbe fogjuk az olyan egyező alakú szavakat, amelyek kétséget kizáróan vagy feltehetően azonos eredetűek [...], de

(1) bizonyos jelentésükben eltérő ejtésűek, mint pl. *hëgyes*⁽¹⁾, *hëgyës*⁽²⁾
[...]

- (2) amelyeknél a jelentésbeli szétválás alaki elkülönüléssel jár együtt, mint pl. *daru*⁽¹⁾ > *darvak* (madarak), *daru*⁽²⁾ > *daruk* (emelőgépek),
- (3) amelyeknek szócsaládja világosan szétválik, mint pl. *biztos*⁽¹⁾ mn és fn ‘valóságnak vehető (dolog); biztonságot nyújtó’” (ÉrtSz 1972: XVII–XVIII).
- (4) Ugyancsak álhomonimáknak veszi a szótár az ún. nomenverbumokat, amelyek szófaji jelentésük alapján főnevek és igék is, tehát kettős lexikai szófajúak: pl. *nyom* fn és ige, *agarász* fn és ige stb.

A 2. pontban jelölt álhomonimákat én részleges alak- és jelentéshasadás útján létrejövő alakvariánsoknak tekintem (vö. Elekfi 1996). Ezen a ponton összekapcsolódik a poliszémia, a homonímia és az alakvariánsok kérdése is, mert pl. a *daru*^(1,2) többes számú alakjai (*daruk*, *darukat*, *darukkal* / *darvak*, *darvakat*, *darvakkal* stb.) mindhárom kategóriában határesetnek minősülnek, mint ahogy ezt a magyar álhomonímia, az orosz szétváló poliszémia, ill. Elekfi László részleges alakhasadás (vö. Elekfi 1996) terminus technicusai is mutatják. A igei alakvariánsok vizsgálata során sok olyan alakkal találkoztam, amelyek rendszerezése az értelmező szótárak teljes anyagának részletes vizsgálatát tenné szükségessé.

A homonímiát és a poliszémiát Kiefer Ferenc a következőképpen különíti el:

- a) A poliszém jelentéseknek van közös elemük, a homonim jelentéseknek nincs.
- b) A homonimák sokszor különböző forrásból erednek (történeti szempont), a poliszém jelentések ugyanabból a szójelentésből származnak. Pl. a *kar*¹ ‘felső végtag’ ötörök eredetű, a *kar*² ‘kórus’ a latin *chorus*-ból származik.
- c) Vannak azonos eredetű homonimák is. Például: *adó*¹ ‘adóállomás’, *adó*² ‘adózás’; *akna*¹ ‘vázat, járat’, *akna*² ‘aknagránát’. A felsorolt példák azért homonimák, mert nincs közös jelentéselemük! (Kiefer 2000: 121–123).

4. A szinonimák a szakirodalomban a legáltalánosabban elfogadott értelmezésben olyan szavak, amelyeknek a denotatív jelentése azonos, a szinonimasor tagjai között más jelentéseikben azonban lehetnek eltérések. A különbségek többnyire a szinonimasor tagjainak pragmatikai jelentéseiben vannak. A pragmatikai jelentésekben mutatkozó eltérés azonban az alakvariánsokra is érvényes. Az alapvető különbség a két típus között az, hogy az alakvariánsok alakilag nagymértékben megegyeznek, a szinonimák azonban többnyire teljes alaki eltérést mutatnak. Ilyen szinonimák például: *megy*, *andalog*, *botorkál*, *cammog*, *ballag*.

A szinonimitás hazai és nemzetközi szakirodalmában többször visszatérő viták témája a felcserélhetőség és behelyettesíthetőség kritériuma is (vö.

Károly 1970, O. Nagy 1965, Ruzsiczky 1980, 1998, Apreszjan 1998, Koloszova 2002).

Ruzsiczky Éva a következőket írja a szinonimitásról: „... a szókészlet elemei közt az egyezéseket és különbözőségeket egyfelől funkciójuk, közelebbről jelölő értékük, illetőleg fogalmi tartalmuk, másfelől használati körük, illetőleg stiláris értékük, hangulati velejárójuk terén kell feltárnunk, ha rokon vagy nem rokon voltuk kérdését illetően állást kell foglalnunk” (Ruzsiczky 1980: 209). Itt jegyezzük meg, hogy a használati kör mai terminussal élve a pragmatikai jelentés. A szinonimák felcserélhetőségét, behelyettesíthetőségük kérdését tárgyaló szakirodalom alapján Ruzsiczky Éva (1998) a minimális kontextust illetően arra a következtetésre jutott, hogy egy szövegmondatnyi szöveg is elegendő kontextus lehet. „... alighanem azok a szinonimikusok állnak inkább a valóság talaján, akik beérik azzal, hogy a szinonimitás szemszögéből vizsgált szókészleti elemek egy vagy két mondatban / szövegkörnyezetben fölcserélhetők legyenek” (Ruzsiczky 1998: 121).

Véleményem szerint a fenti megállapítás megkérdőjelezi a behelyettesíthetőséget mint alapvető szinonimitáskritériumot, illetve a szinonimitás nagyon tág értelmezésére ad alapot. Vegyük példaként az ún. lexémaértékű nyelvi elemeket, a frazémákat: *Eb ura fakó!* Nem mondhatjuk azt, hogy Kutya ura fakó! Vagy: *Ebrúdon vettetik ki a várból.* Nem: *Kutyarúdon vettetik ki a várból.*

A fentieket figyelembe véve és a probléma megoldására elfogadható megoldást ajánlva fogalmazta meg Borbás Gabriella Dóra a következő definíciót: „Két vagy több lexéma szinonimának tekinthető, amennyiben legalább egy olyan nyelvi – nem idiomatikus – kontextust fel tudunk mutatni, amelyben úgy cserélhetők föl az adott lexémák, hogy **a mondat denotatív jelentése nem változik** [L. J. kiemelése]” (Borbás 1998: 47). A kontextus denotatív jelentésének azonossága ellenőrizhetőbb kritérium, mint a lexémák „többé-kevésbé hasonló” jelentésének megítélése. Meg kell jegyezni, hogy ez a megállapítás a jesperseni szűkebb és tágabb szinonimaosztályozásból adódó tágabb értelmezéshez áll nagyon közel.

5. Az alakváltozatok egy adott szó paradigmáján belül előforduló alakvariánsok. Az alakvariánsok – a szinonimákhoz hasonlóan – denotatív jelentéseikben megegyeznek, a jelentésbeli eltérés csak az egyes változatok pragmatikai jelentéseiben megengedett.

Az alakváltozatokra nagymértékű alaki azonosság és kismértékű alaki eltérés jellemző. Juhász József a szótári alakváltozatokat olyan szemantikailag egyenértékű pároknak tartja, amelyek legfeljebb stílusértékükben, használatuk gyakoriságában mutatnak némi eltérést. Az alakváltozatokat azonban nem mindig könnyű elhatárolni a szinonimáktól. Pl. a *könnyen* és a *könnyűszerrel*; a *rögvest* és a *rögtön* annak ellenére, hogy nagymértékű

alaki azonosságot mutatnak, szinonimák és nem alakváltozatok. Egyrészt azért, mert jelentéstartományuk nem teljesen azonos kiterjedésű, másrészt pedig a hangalaki különbségekben érzékelhető fonetikai-fonológiai eltérések miatt. Az alakváltozatok közti különbség rendszerint 1-2-3 fonémára korlátozódik, de a különbség nem lehet morfémaértékű. Pl. *plébánia* / *plebánia*, *szalag* / *szallag*, bár a pár második tagja alacsonyabb nyelvi szintet képvisel (pragmatikai jelentésbeli különbség) (vö. Juhász 1962: 30, 1980: 112–115).

Alakváltozatok például a hangalaki eltérést mutató, de azonos grammatikai jelentésű, személyragjukban eltérő alakok: *megy* / *megyen*, *mész* / *mégy*, *adsz* / *adol*. Ugyancsak alakváltozatok az egyes toldalékmorfémák előtt az előhangzó minőségében különböző szóalakok: *futott* / *futt*, *sütötte* / *sütte* stb.

Mind az alakváltozat-párok, mind pedig a szinonimasor tagjai között alapvető a denotatív jelentésbeli azonosság. Az eltérés csak pragmatikai jelentéseikben megengedett. A nemzetközi lexikográfiai szakirodalomban a variáns műszó terjedt el. A hagyományos magyar leíró nyelvészeti szakirodalomban a 90-es évek végéig elvéve használják a variáns műszót. Helyette az alakváltozat terminus technicus honosodott meg (Vö. Károly 1961: 298, Velcsovne 1969: 96–97; ÉrtSz I. 1978: 106). A magyar történeti nyelvtanokban azonban mind az alakváltozat, mind a variáns műszók rendszeresen használatosak ekvivalensekként (vö. Benkő 1988: 67). A strukturalista nyelvtanokban a variáns él elsődleges műszóként (É. Kiss, Kiefer, Siptár 1998).

Több szerző nem veszi figyelembe az egyes változatok közötti szemantikai különbségeket, így parttalanná teszi a variáns fogalmát. Tóth Etelka például *ingadozásváltozatoknak*, ill. *ingadozásvariánsoknak* nevezi az alakváltozatokat (Tóth 2002: 17). Ezek az elnevezések csak formai szempontokat vesznek figyelembe, a szemantikaiakat figyelmen kívül hagyják. T. Somogyi Magda egyik tanulmányában a következő műszókat találjuk az igei alakváltozatok megnevezésére: párhuzamok, párhuzamos képzések, származékpár (T. Somogyi 1997). T. Somogyi ugyan grammatikai szempontból részletesen elemzi az egyes alakvariánsokat, de ő sem tér ki az egyes variánsok szemantikai különbségeire. Pedig az egyes alakvariánsok között a kisebb mértékű pragmatikai jelentésbeli eltéréstől kezdve a párhuzamos alak- és jelentéshasadásig mozgó skálán jelentős eltérések vannak, ezért igen körültekintő vizsgálatot igényelnek a különböző típusú variánsok (vö. Lőrincz 2002).

A kognitív szemantikában a poliszém szó egyes jelentéseit szemantikai variánsoknak nevezik. Pl. a *vörös haj*, *vörös zászló* jelzős szerkezetekben előforduló *vörös* jelző a két szintagmában szemantikai variánsként szerepel (vö. Lendvai 1998). Ahhoz tehát, hogy kellőképpen eligazodjunk az egyes lexikológiai jelentések között, nagyon körültekintően kell elemeznünk az egyes szavak formai és szemantikai jegyeit egyaránt.

6. El kell határolnunk egymástól a szóhasadás következtében létrejött **alakváltozat-párokat** és az alaki hasonlóságot mutató, de jelentéseikben teljesen különböző **alakpárokat** (paronimákat) is.

Az alakpárok között olyan mértékű a jelentésváltozás, amely már nemcsak az egyes alakok pragmatikai, hanem denotatív jelentését is érinti. Az alakpárok tagjai között a részleges alaki különbség mellett nem a pragmatikai, hanem a denotatív jelentéseikben vannak eltérések. Ezek nem egy lexéma különböző változatai, hanem önálló lexémák. Például: *szível* 'kedvel' és a *szívlel* 'megfogad'; idegen eredetű átvételek esetén ilyen például a *datál* 'keltez' és a *dotál* 'pénzbeli támogatást nyújt', valamint az idegen eredetű *adaptál* 'átvesz, alkalmaz' és *adoptál* 'örökbe fogad' (vö. még Zimányi 1999: 34–37). Az oroszban ilyen alakpárok a képzőjükben különböző azonos tövű denominális verbumok. Például: *обезлесить* / *обезлесеть*, 'kivágja az erdőt / erdő nélkülivé válik'; *обездомить* / *обездометь* 'otthonától, házától megfoszt / otthontalanná válik', stb. (vö. még Graugyina–Ickovics–Katlinszkaja 1976: 212–14). Az alakpárok közti szemantikai különbség a szó lexikai jelentésén kívül a képzők grammatikai jelentésének különbségéből is adódik. Az alakpár egyik tagja 'valamilyenné tesz', a másik 'valamilyenné válik' jelentésben szerepel, a motiváló névszó lexikai, ill. a képző grammatikai jelentésétől függően. Az így létrejött szavak elkülönítése a gyakorlati nyelvoktatás szempontjából is lényeges kérdés.

Vannak azonban az egyes alakváltozatok között határesetek is, amelyek esetében még nem jöttek létre új lexémák, nem ment végbe teljes alak- és jelentéshasadás, de már megindult ez a folyamat. Az egyes alakváltozatok között lehet ugyanis olyan mértékű a jelentésetávologódás, hogy részleges alak- és jelentéshasadásról, azaz részleges szóhasadásról beszélhetünk (vö. Elekfi 1996, Lőrincz 2001).

Összegzés

A dolgozatban tárgyalt lexikológiai jelentések elkülönítése alapos vizsgálatot igényel. Sokszor találkozunk a szakirodalomban átfedésekkel, terminológiai pontatlanságokkal. A dolgozatban elemzett homonímia és poliszmia, valamint a szinonímia és az alakváltozat, alakvariáns átfedései mellett ilyen jelenség a grammatikai variánsok és a szinonimák kváziszinonimaként való kezelése is. Haader Lea írja a mondattani szinonímia vizsgálatakor: „A mondattani szinonímia a nyelvhasználó részéről olyan szerkezetek közötti válogatás, amelyek egymásnak funkcionális variánsaiként jelennek meg. A választás lehetőségét az adja, hogy a szinonim szerkezetekben az azonosság és a különbözőség egyszerre van jelen. Közelazonosság a referencia világában (tartalom), megkülönböztetés a nyelvi

megformálás, a prezentáció síkján (forma)" (Haader 2001: 367). Dömötör Adrienne (2004: 72) a mondszerkezeti szinonímiáról szólva egyenlőségjelet tesz a szinonimitás és variativitás között. A variativitás osztályozásával foglalkozva jómagam is kapcsolatba kerültem ezzel a kérdéssel. Mind a variativitás, mind a szinonimitás jól megfér azonban a paralelizmus mint fölöttes kategórián belül, de nem lehet őket egymás szinonimáiként kezelni, hiszen lényeges szemantikai különbségek vannak a két jelentéstípusba sorolható nyelvi kifejezőeszközök között a nyelv minden szintjén. Jóllehet az egyes nyelvi szinteken meglévő grammatikai kategóriák között lehetnek lényeges eltérések, de a funkció és a kifejezőeszközök viszonyát tekintve a szemantika segítségével jól elkülöníthetők egymástól a különböző paralelizmustípusok.

Irodalom

- A magyar nyelv értelmező szótára I. 1978. Akadémiai Kiadó. Budapest. Szerkesztette: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. XVII–XVIII.
- Апресьян 1995. – Апресян, Ю. Д. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва: „Просвещение”.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Borbás Gabriella Dóra 1998. *A szinonimitás elméleti szempontból (lexikai szinonimika)*. In: A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 45–49.
- Dömötör Adrienne 2004. *Mondszerkezeti szinonímia és formai változatok*. In: Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV. Szerk. Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 73–79.
- Elekfi László 1996. *Részleges szóhasadások mint határesetek* (Alakváltozat vagy két lexéma?). Magyar Nyelv XCII. évf. 2. sz. 151–158.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Juhász József 1966. *Az alakváltozatok és az írásváltozatok*. In: A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerk. Ország László. Akadémiai Kiadó, Budapest. 30–35.
- Juhász József 1980. *Vázlatok a szó portréjához*. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Budapest. 99–120.
- Károly Sándor 1961. *A szóelemek általános kérdései*. In: A mai magyar nyelv rendszere I. Leíró nyelvtan I. Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest. 298.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest.
- Kiefer Ferenc én. (1999). *Jelentéselmélet*. Corvina. Egyetemi Könyvtár, Budapest.

- Graugyina – Граудина, Л. К., Ицкович В. А., Катлинская Л. П. 1976. *Грамматическая правильность русской речи*. Изд. Москва: „Наука”.
- Gorbacsevics – Горбачевич, К. С. 1978, *Вариантность слова и языковая норма*. На материале современного языка. Ленинград: „Наука. Ленинградское отделение”.
- Koloszova – Колосова, Е. И. 2002. *Об исследовании глагольной синонимии*. Бодуэновские чтения: Буэн де Куртенэ и современная лингвистика. Международная научная конференция. Казань. Труды и материалы т. 2. стр. 77–78.
- Lendvai – Лендваи, Эндре 1998. *Лексическая семантика*. Будапешт: Немzeti Tankönyvkiadó.
- Lőrincz Julianna (társszerző: Jászay László) 2001. *Variancia az orosz ige paradigmájában*. Líceum Kiadó, Eger.
- Lőrincz Julianna 2002. *A szóhasadás kérdéséhez*. In: Éltető anyanyelvünk. Mai nyelv művelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 321–324.
- O. Nagy Gábor 1966. *A rokonértelműség szinonimaszótári szempontból*. In: Szótár-tani tanulmányok. Szerk. Ország László. Akadémiai Kiadó, Budapest. 99–121.
- Ruzsiczky Éva 1980. *A szinonimikai összefüggések kérdéséhez*. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv jelentéstana köréből. Szerk. Rác Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–218.
- Ruzsiczky Éva 1998. *Elméleti és gyakorlati szempontok*. In: A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 118–122.
- Szolncev – Солнцев, В. М. 1997. *Вариантность, вариативность*. In: Русский язык – энциклопедия. Главный ред- Ю. Н. Караулов, изд. 2-е, перераб. и доп. «Большая Российская энциклопедия». Издательский дом «Дрофа». Москва. 60.
- T. Somogyi Magda 1997. *Gyarapodik, gyarapszik vagy gyarapul-e nyelvünk?* In: Oktatási tapasztalatok – kutatási eredmények. Tanulmányok az anyanyelv használatának és oktatásának kérdéseiről. Grétsy László 65. születésnapjára. Korona Nova Kiadó, Budapest. 81–94.
- Tóth Etelka 2002. *Napjaink irodalmi és köznyelvének kettős alakjai. Ingadozások a birtokos paradigmában*. Nyelvtudományi Doktori Iskola Magyar Nyelvtudomány Program. ELTE BTK. Budapest. Kézirat.
- Velcsov Mártonné 1976⁷. *A szóelemek általános kérdései*. In: Benczédi József, Fábíán Pál, Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest. 96–97.
- Zimányi Árpád 2001. *Nyelvhelyesség*. Líceum Kiadó, Eger.